

نادر میرزا در تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز^(۵) تنها به یک سیل، آن هم در ۱۷ ربیع الاول، اشاره کرده و حادثه را چنین نقل می‌کند:

به نماز پیشین، بی آنکه به تبریز اثری از باران باشد، آواز رعد از مشرق بلند شد. تگرگ و بارشی بسیار بدان سوی باریده سیل برخاست. از روستای بارنج هر چه به پیش از خانه و حدیقه و اشجار بمالید و ویران کرد تا به شهر رسید و هر دو ساحل مهرانرود هر چه از بناها نزدیک رود بود ویران کرد. چون به محاذات بقعه صاحب الامر علیه السلام رسید یک طرف بازار مسگران ویران کرد و طرف جنوبی میدان را همی گشادان. دکاکین و سراها و گرمابه‌ها ویران کرد. از این سوی، شعبه‌ای به راسته کوچه افتاد و بسیار سرا فرو مالید و شعبه‌ای به راسته بازار راه کرد، ویرانها کرد. این سیل به مجرای قنوات افتاد، همه انباشته شده و از آبار قنوات بجوشید و سراها ویرانه کرد و بسیار مال از مردم نابود شد. این سیل تا به نصف بازار جاری شد بعضی از خانان نیز از لای مالامال گردید. چند گرمابه نیز انباشته شد. به مجرای رود تابرود آجی^(۶) همه جا خرابیها روی داد. گفتند به چهارده هزار خانه صدمه رسید. آب سیل را بویی زشت بود. این واقعه روز هفدهم جمادی‌الاول به سال یکهزار و دویست و هشتاد و هشت از هجرت بود. پس از این سیل به پای مردی خواجه محتشم صاحب دیوان تمامی اهل این شهر مالی بزرگ دادند. شاهنشاه نیز ده هزار تومان عطا فرمودند.

در میان اسناد و مدارک مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران نسخه اصلی نقشه ترسیم شده از رودخانه دارالسلطنه تبریز شامل منازل، عمارات و محله‌های اطراف آن با دوازده نقاشی سیاه قلم از پلهای این رودخانه وجود دارد. این نقشه توسط محمدبن ایرج قاجار به منظور تعیین خسارتهای ناشی از سیل تبریز در سال ۱۲۸۸ هجری قمری به امر فتحعلی خان صاحب‌دیوان تهیه شده است. به جهات مختلف، به منظور آگاهی بیشتر علاقه‌مندان، به چاپ این سند اقدام شد. از جمله نکات قابل توجه اینکه در مقایسه این سند با نقشه‌ای از دارالسلطنه تبریز، که در سال ۱۲۹۷ هجری قمری تهیه شده و در کتاب تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری (مشکور. صص ۹۴-۱۰۷) به عنوان قدیمی‌ترین نقشه تبریز درج گشته، سند حاضر در پاره‌ای موارد حاوی اطلاعاتی افزودن بر آن نقشه است. درباره این سند نکات

سیل تبریز در سال ۱۲۸۸ قمری

رضا فراستی

در ۱۶ و ۱۷ جمادی‌الاول سال ۱۲۸۸ هجری قمری مطابق ۱۵ و ۱۶ خرداد سال ۱۲۵۰ شمسی، به سبب بارش شدید تگرگ و باران در تبریز، دویار سیل به راه افتاد و در مسیر رودخانه مهرانرود^(۱) قرار گرفت. به علت طغیان رودخانه، آسیب زیادی به منازل و عمارات واقع در کنار و طول ساحل وارد شد. در این باره سندی به دست آمده است که پس از ذکر اطلاعات منابع چاپی، بدان اشاره می‌شود. آنچه که در منابع چاپی راجع به این واقعه آمده به شرح زیر است:

روزنامه ایران^(۲) چنین گزارش می‌دهد: بر حسب روزنامه مختصر تبریز و مخابره تلگرافی، دو مرتبه سیل در تبریز آمده است:

یک دفعه جمعه شانزدهم پس از ظهر از جانب میدان خان و سمت خانه کلانتر سیل عظیمی در شهر ریخته، از دهنه کرپی قناری دو طفل را سیلاب برده و در پای میل حضرت صاحب‌الزمان (ع) دوازده دکان (را) خراب کرده، پنج شش باب خانه و کاروانسرای پالان دوزها را ویران ساخته. و سیلی دیگر در شب هیجدهم در شهر آمده و خرابی رسانیده. چندین (نفر) از مرد و زن تلف گشته. در برخی از تیمچه‌ها [تیمچه‌ها] و کاروانسراها آب چنان ایستاده که مردم جرئت رفتن و اموال بیرون آوردن نداشته‌اند. اسباب و سامان خانه را نیز زیان رسانید. بعضی جاها را ویران و با زمین یکسان نمود. کارگزاران (کارگزاران) امور دیوانی آنچه لازمه اهتمام در تسهیل کار اهالی بوده است تصور نکرده‌اند و مخصوصاً از جانب سنی الجوانب همایونی اوامر اکیده در ترفیه حال عبادالله شرف صدور یافت و به توسط تلغراف ابلاغ امر ظلّ‌اللهی گردید.

اعتمادالسلطنه در منتظم ناصری^(۳) و مرآت‌البلدان^(۴) ضمن شرح وقایع سال ۱۲۸۸ قمری، به سیل تبریز اشاره مختصری کرده و می‌نویسد: «این اوان دو مرتبه در تبریز سیل آمده

زیر قابل توجه است:

۱. این سند به شماره ۱۱۰۷۴۱-ق - ۱۱۰۷۱۵-ق در مؤسسه به ثبت رسیده و اندازه آن به طول ۲۰۹ سانتیمتر و عرض ۱۰۷ سانتیمتر (طول و عرض نابرابر) است.

۲. نقشه از ۲۷ قطعه شامل رودخانه ۱۳ قطعه، نقاشیها ۱۲ قطعه، علامات نقشه و توضیحات هر کدام یک قطعه، تشکیل و بر روی پارچه چسبانده شده، رنگ نقشه سیاه و سفید است.

۳. نقاشیها که سیاه قلم هستند کادر هر یک در اندازه طول ۱۴/۵ سانتیمتر و عرض ۹ سانتیمتر است و تا عدد ۱۴ شماره زده شده، اما نقاشی نمره یک و سه در میان آنها دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد آن دو شماره مربوط به پل بیلانکوه و پل شش کلان بوده است.

۴. در نقشه از ۱۴ پل نام برده شده که، به ترتیب از شرق به غرب عبارتند از:

بیلانکوه، سنگی، ششکلان، قاری، درب خانه نایب‌الصدر،

نزدیک خانه حاج میرزا شفیع، حاجی ملا عبدالله، زیر بازار، زیر بازار کفشدوزها، ملا محمد دایی، درب خانه حجت‌الاسلام، بار ما خلق، بیرون شهر، میدان مال فروشها (پل فتحعلی) و امیر خیز.

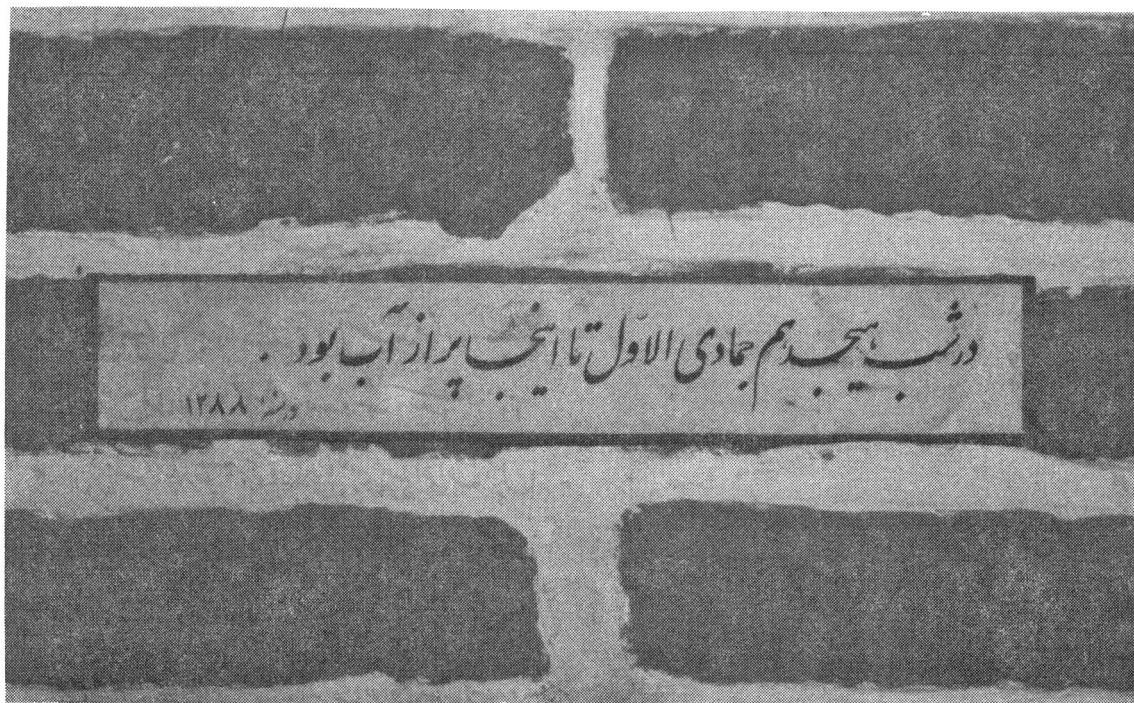
۵. محله‌های مذکور در نقشه عبارتند از:

باغمیشه، بیلان کوه، پل سنگی^(۷)، ششکلان (شش کیلان)، خیابان، سرخاب، چهار منار، شتربان، راسته کوچه، امیر خیز.

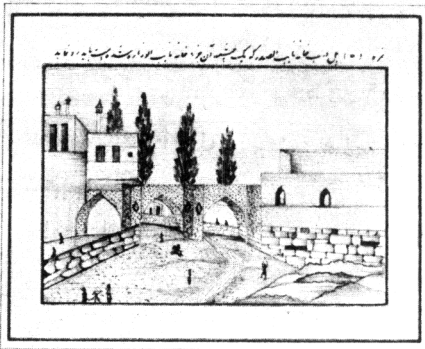
۶. سند مهور به مهری بیضی شکل است به سجع «محمد بن ایرج» و امضای «محمد بن ایرج قاجار».

اینک شرح سند بنا به نوشته محمد بن ایرج قاجار:^(۸)

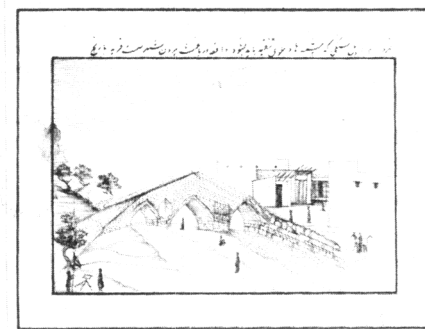
نقشه رودخانه دارالسلطنه تبریز بعد از آمدن سیل در هذذ السنه قوی ثیل سنه یکهزار و دو یست و هشتاد و هشت مطابق هزار و هشتصد و هفتاد عیسوی از دامنه قله الی پل مشهور به شهر جای نزدیک آجی با بعضی ابنیه اطراف از قبیل خانه و کوچه و حمام و مسجد و یخچال و بازار و بازارچه و دکان و کاروانسرا

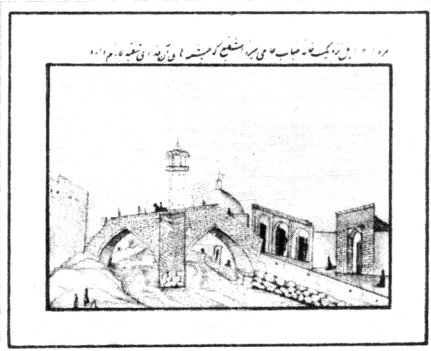
شکل (۱) مربوط به مسجد حاج صفر علی داخل بازار است. این تصویر را سرور گرامی جناب آقای دکتر فرهاد فخاری تهرانی به نگارنده مرحمت نمودند. ایشان طی بازدیدی که در آبانماه ۱۳۷۹ از مسجد مذکور داشتند، ارتفاع آب را از کف مسجد تا محل نصب تابلو اندازه‌گیری نمودند که برابر ۲/۳۰ سانتیمتر بوده است. از لطف آقای دکتر تهرانی تشکر می‌شود.

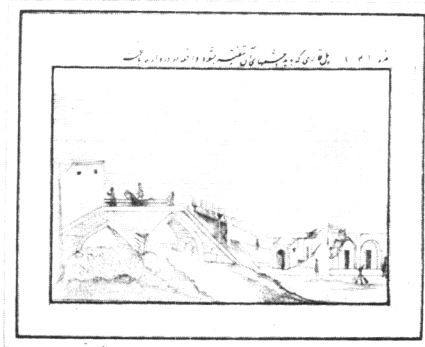
۱۱۰۷۲۷

۱۱۰۷۲۸

۱۱۰۷۳۳

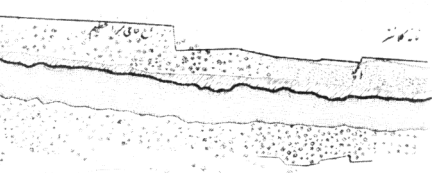
۱۱۰۷۳۴

نقشه رودخانه دارالسلطنه تبریز

بعد از آمدن سیل در نهره استنقوی نیل پهنه کیزار و دویت
 شاد و شت مطابق نزار و شتصد و مشاد عیسو از دونه
 قلعه الی پل مشهور بشهر چک نزدیک آبی با بعضی ابنیه اطراف اقبل
 خانه و کوچه و حمام و مسجد و بچال بازار و بازار چپ و دکان
 و کاروانسرا و غیره که بواسطه سیل بعضی از آنها خراب شده
 و مخصوص نایش آن خرابها تعیین نقاشی که آب با طرف سرشار شده
 و نمایش سد و موجودی آن با ارتفاع و اراضی مرتفعه با ارتفاع
 و نمایش لها محض چاره هند ابلی سیل یعنی برآورد تعمیر اطراف
 و تعمیر رود و تعمیر تونل چشمهای لها که انشا الله تعالی بعد از تمام
 عمل از خات حضرت ظل الهی بر بندگان خدا ضرر نباشد بجز خراب
 جدال شمس قاضی صاحب دیوان محال شیده و برآورد نمود خانه زاد

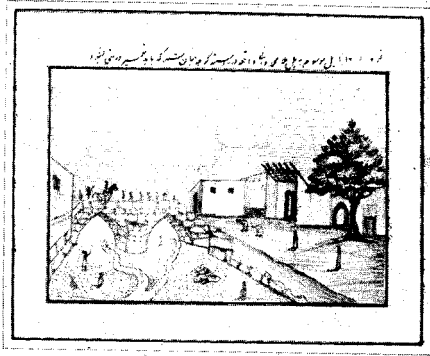
۱۱۰۷۴۱

ح

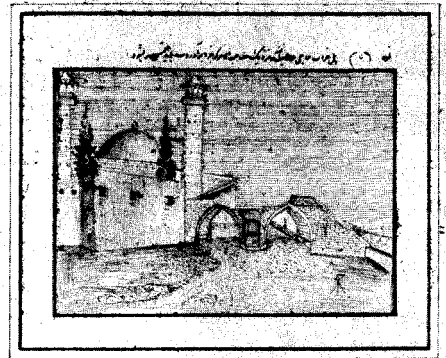
۱۱۰۷۴۳

اثر / ۳۱ و ۳۲

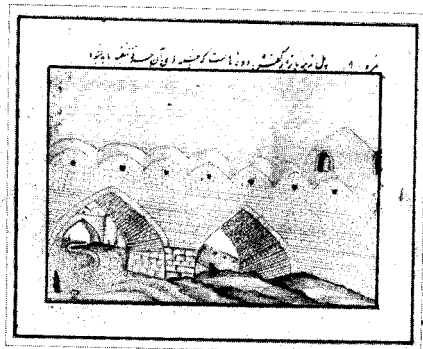
نمایی از رودخانه و پل در منطقه...

۱۱۷۲۸

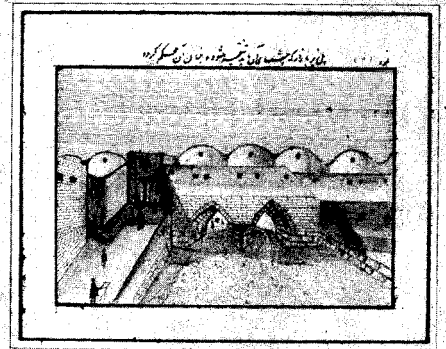
نمایی از مسجد جامع...

۱۱۷۲۹

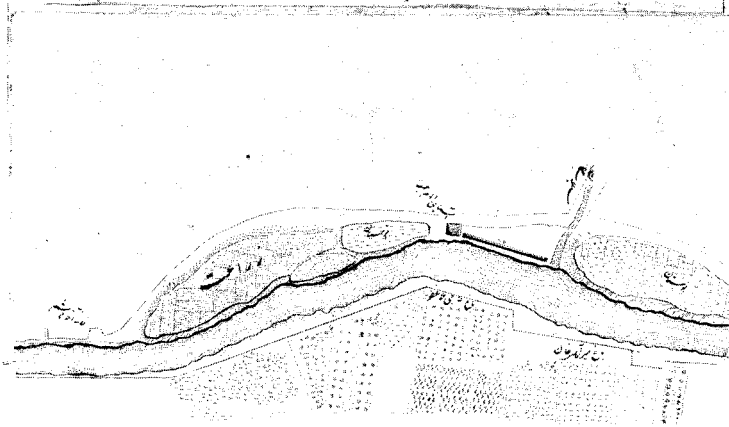
نمایی از بازارچه...

۱۱۷۳۱

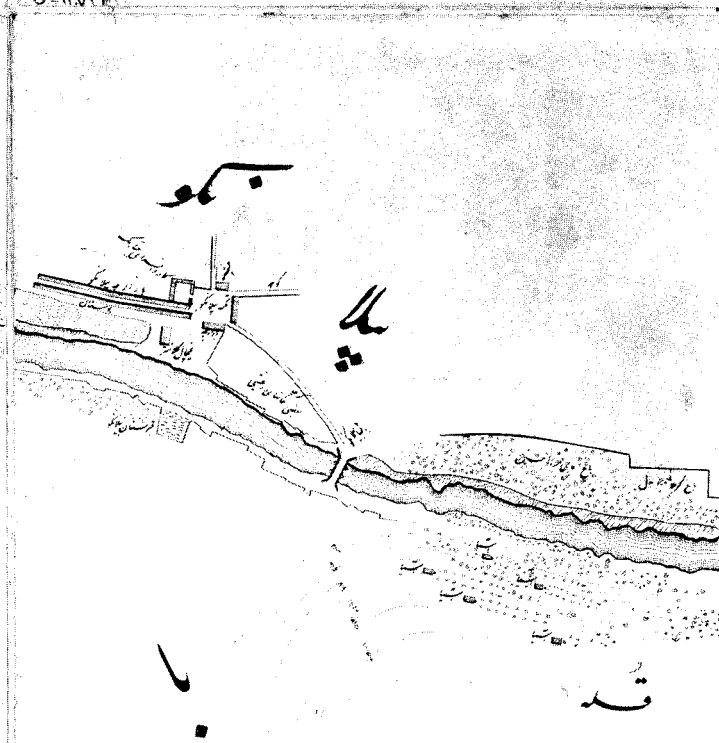

نمایی از مدرسه...

۱۱۷۳۲

ع

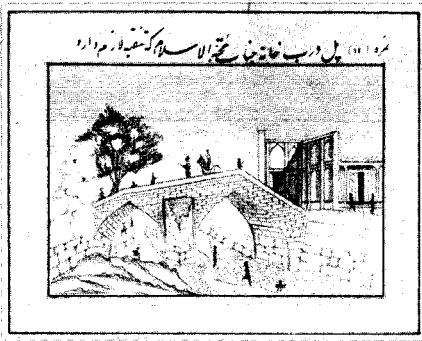

ک

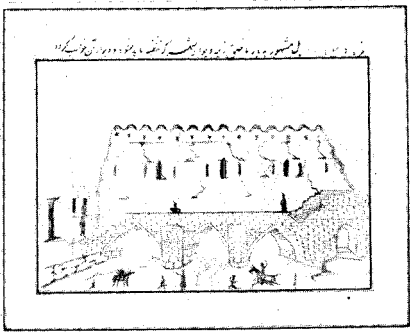
پ

ب

د

و غیره که به واسطه سیل بعضی از آنها خراب شده و مخصوص نمایش آن خرابیها و تعیین نقاطی که آب به اطراف سرشار شده و نمایش سدود موجودی آن با ارتفاع و اراضی مرتفعه با ارتفاع و نمایش پلها، مخصوص چاره خرابی سیل یعنی برآورد تعمیر سد اطراف و تنقیه رود و تعمیر چشمهای پلها که ان شاءالله تعالی بعد از اتمام این عمل از عنایت حضرت ظل اللهی به بندگان خدا ضرری نرساند به حکم جناب جلالت انتساب آقای صاحب دیوان^(۹) در کمال تعجیل کشیده و برآورد نمود. خانه زاد، محمد بن ایرج قاجار.

۱- مهرانرود - میدان چای - از کوه سهند در جنوب تبریز سرچشمه گرفته پس از عبور از تبریز به آجی چای (تلخه رود) می ریزد. این رودخانه در ازمنه مختلف گاه طغیان کرده و خرابیها به بار آورده است. (اکرم بهرامی (دماوندی)، تبریز از دیدگاه سیاحان خارجی در قرن هفدهم، (بی جا)، وحید، ۱۳۵۶، ص ۷۱). «یک رودخانه کوچکی از وسط شهر تبریز می گذرد که آبش هم به قدر کفایت خوب است و سه پل یک چشمه روی آن بنا شده که به واسطه آنها از این طرف شهر به طرف دیگر رفت و آمد می نمایند. این رودخانه را می توان یک نهر یا یک مسیلى نامید که گاهی طغیان کرده یک قسمت شهر را خراب نموده خرابی بسیار وارد می آورد.» (ژان باپتیست تاورنیه، کتاب تاورنیه. ترجمه ابوتراب نوری (نظم الدوله)، تهران، (بی نا)، ۱۳۳۱ ق، ص ۱۱۲) «نهر کوچکی به نام اسپین از وسط ... (تبریز) می گذرد و اغلب اوقات موجب ضایعات عظیم می گردد، منازل و عمارات واقعه در کنار و طول ساحل خود را ویران و منهدم می سازد» (جان شاردن، سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۴۹، ج ۲، صفحه ۴۲۰)

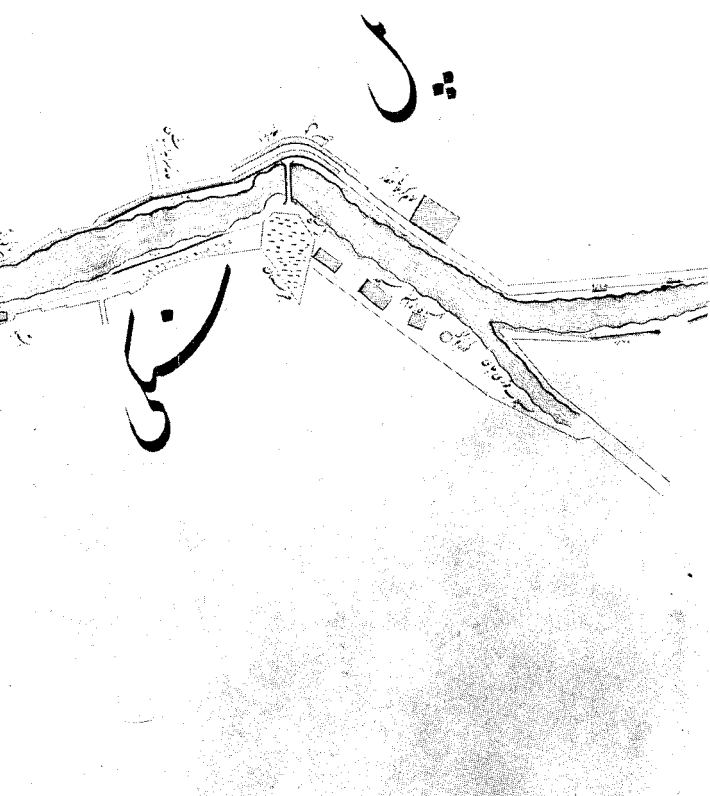
۲- اخبار رسمیه: ولایات محروسه، ایران، ۳۴ (۱۰ جمادی الاخر ۱۲۸۸ قمری)، ص ۳.

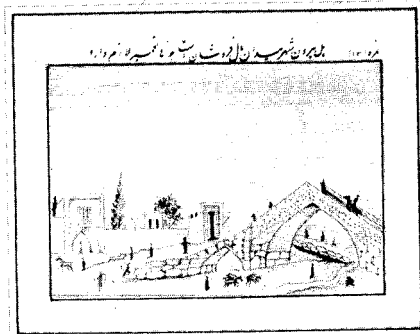
۳- محمد حسن اعتمادالسلطنه، تاریخ مستظم ناصری، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۱۹۲۶

۴- محمد حسن اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، با تصحیحات و حواشی و فهارس به کوشش عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۱۶۶۰.

۵- نادر میرزا. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، مقدمه، تصحیح و تحشیه غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، ستوده، ۱۳۷۳، ص ۲۶۷.

۶- تلخه رود (آجی چای) به طول ۱۶۰ کیلومتر، از کوه های سبلان سرچشمه گرفته از شمال تبریز گذشته و در نزدیکی دهکده گوگان به دریاچه ارومیه می ریزد.

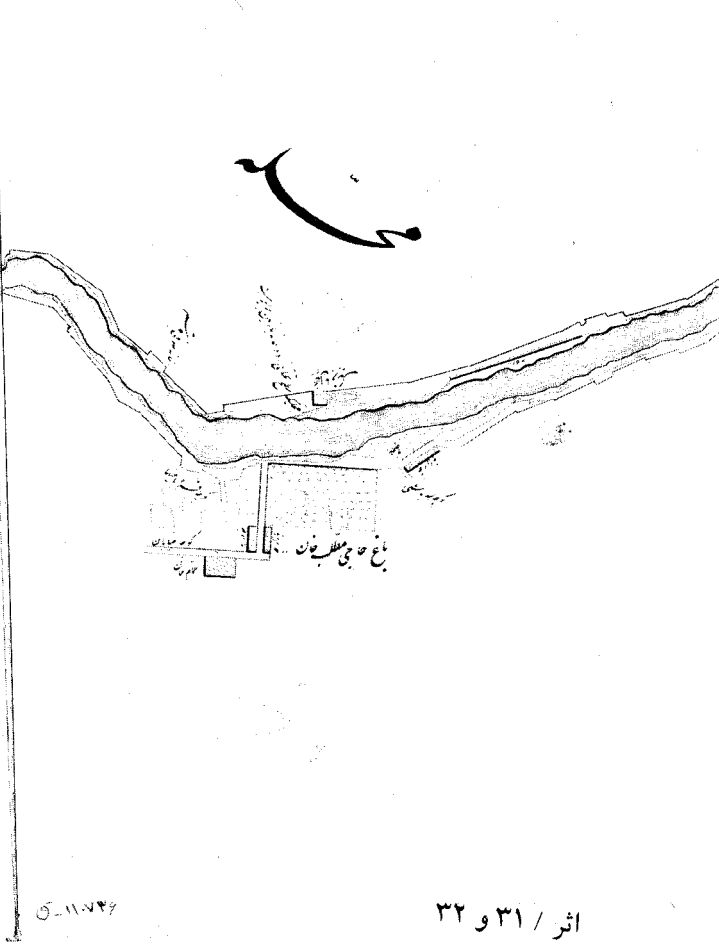
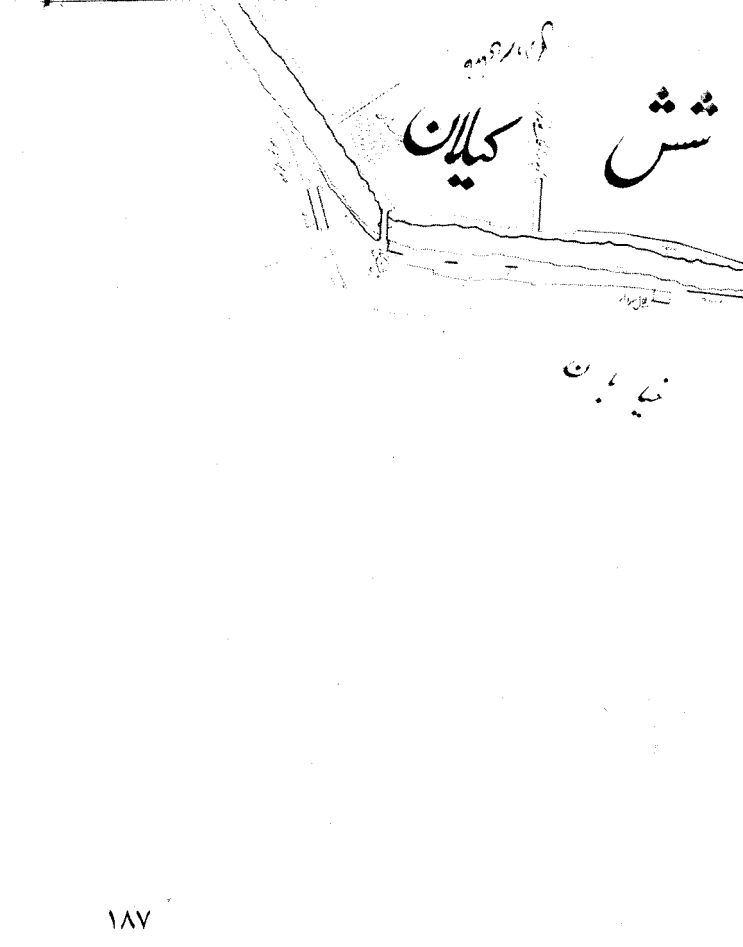

۱۱۷۳

۱۱۷۴

۷- در کتاب تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، محله‌های پل سنگی، ششکلان و راسته کوچک جزو توابع ذکر شده‌اند. (محمد جواد مشکور، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲، ص ۹۶).

۸- نگارنده در منابع مکتوب اطلاعاتی در خصوص محمدبن ایرج قاجار به دست نیاورد. استاد ارجمند جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی معتقدند که نامبرده یکی از نوادگان فتحعلی شاه قاجار بوده است.
 ۹- میرزا فتحعلی خان، پسر دوم حاجی میرزا علی اکبر قوام الملک و داماد فتحعلی شاه در سال ۱۲۳۶ هجری قمری در شیراز متولد شد. وی در سال ۱۲۷۴ هجری قمری ملقب به صاحب دیوان گردید. در جمادی الاول ۱۲۸۸ هجری قمری به پیشکاری و وزارت مظفرالدین میرزا ولیعهد معین و به تبریز فرستاده شد. در سال ۱۳۱۴ هجری قمری درگذشت. (بامداد، ج ۳، ص ۷۰؛ روزنامه ایران، ش ۳۳، ص ۱).

